

جمالزاده با سرگذشت حاجی بابای اصفهانی چه کرد؟

جواد دهقانیان *

سعید حسام‌پور **

صدیقه جمالی ***

چکیده

جمالزاده در بازنشر سرگذشت حاجی بابای اصفهانی چنان تغییراتی در اثر ایجاد کرد که زبان، بیان، لحن و شیوه نویسنده‌گی میرزا حبیب اصفهانی دگرگون شد. تجدیدنظر جمالزاده در «پاره‌های عبارات کهنه» و «صرف و نحو جملات» این اثر، واکنش جامعه ادبی آن زمان را برانگیخت. برخلاف حفظ چارچوب اصلی اثر، روش کار او در قالب هیچ‌یک از اصطلاحات فنی تصحیح انتقادی متون جای نمی‌گیرد. در پژوهش حاضر، برای درک چرایی و چگونگی روش کار جمالزاده در بازنشر سرگذشت حاجی بابای اصفهانی، به بررسی مقایسه‌ای و تحلیلی سه اثر پرداخته شده است: دست‌نویس میرزا حبیب اصفهانی، نسخه چاپ فیلات، و بازنشر جمالزاده. بیست درصد از حجم کتاب شامل دیباچه مؤلف و پانزده گفتار (پنج گفتار از آغاز، میانه و پایان اثر) انتخاب شده است. طبق نتایج بررسی، تغییرات ایجاد شده در متن را در سه دسته می‌توان گنجانند: ۱. کاهش از طریق حذف یا جایگزینی؛ ۲. افزایش و معادل‌سازی؛ ۳. جابه‌جایی اجزای کلام. بیشترین حجم تغییرات در متن با افزایش و معادل‌سازی واژه‌ها، عبارات و جمله‌ها و جابه‌جایی اجزای کلام ایجاد شده است و کمترین آن از طریق حذف و جایگزینی. این تغییرات دو هدف را دنبال می‌کند: ۱. تقویت عناصر داستانی اثر؛ ۲. نزدیک کردن داستان به فهم عوام با استفاده از ظرفیت‌های زبان عامه، در ادامه نهضت ساده‌نویسی عصر قاجار. با این حال، جمالزاده ضربات جبران‌ناپذیری بر بلاغت نثر ترجمه میرزا حبیب وارد کرده است.

کلیدواژه‌ها: تصحیح، تغییر سبک، سرگذشت حاجی بابای اصفهانی، میرزا حبیب اصفهانی، جمالزاده.

*دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران، Mirjavad@shirazu.ac.ir

**استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران، shessampour@shirazu.ac.ir

***دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز (نویسنده مسئول)، شیراز، ایران، s.jamali@hafez.shirazu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۶/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۷/۱۱

دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی، سال ۳۱، شماره ۹۴، بهار و تابستان ۱۴۰۲، صص ۱۶۳-۱۸۸

What Did Jamālzadeh Do with *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan*?

Javād Dehghāniān*
Saeed Hesāmpour**
Sedigheh Jamāli***

Abstract

In the republishing of *the Adventures of Hajji Baba of Ispahan*, Jamalzadeh made changes so that the language, expression, tone and writing style of Mirza Habib Isfahani were altered. His changes in the “fragments of old phrases” and “morphology and syntax of sentences” aroused the reaction of the literary community of that time. While Jamalzadeh retained the main framework of the book, his method does not correspond to any of the technical terms for critical correction of texts. In order to understand the whys and wherefores of his method for republishing the book, the present study compared and analyzed three works: Mirza Habib Isfahani’s manuscript, Phillott’s edition, and Jamalzadeh’s reprint. Twenty percent of the volume of the book was selected for analysis: the author’s preface and fifteen chapters (five chapters from the beginning, middle and end of the work). The results indicate that the changes can be subsumed under three categories: 1. reduction through deletion or replacement; 2. expansion and finding equivalents; 3. transposition of parts of speech. The largest volume of changes in the text were created by expansions and finding equivalents for words, phrases and sentences and transpositions of parts of speech while deletions and replacements were used the least. These changes serve two main purposes: 1. strengthening the fictional elements of the book and 2. bringing the story closer to the understanding of the common people based on the capabilities of the popular language, in the continuation of the simple writing movement of the Qajar era. However, Jamalzadeh inflicted irreparable blows on the prose rhetoric of Mirza Habib’s translation.

Keywords: Correction, Alteration of Style, *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan*, Mirza Habib Isfahani, Jamalzadeh.

* Associate professor of Persian Language and Literature, Shiraz University, Iran
mirjavad@shirazu.ac.ir

** Associate Professor of Persian Language and Literature, Shiraz University, Iran
shesampour@shirazu.ac.ir

*** PhD Candidate in Persian Language and Literature, Shiraz University, Iran
(Corresponding author) s.jamali@hafez.shirazu.ac.ir

۱. مقدمه

مجتبی مینوی با کشف نسخه دست‌نویس ترجمه فارسی سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی به‌خط میرزا حبیب اصفهانی (ح ۱۲۵۰-ح ۱۳۱۱ ش.)، بالاخره یکی از مهم‌ترین ابهام‌ها درباره این اثر را برطرف کرد و هویت واقعی مؤلف آن را آشکار ساخت. هنوز یک‌دهه از این کشف نگذشته بود که چاپ سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی به‌دست محمدعلی جمالزاده (۱۲۷۰-۱۳۷۶ ش) به‌دلیل حجم زیاد تغییرات، پرسشی تازه به‌وجود آورد و محمل جدالی نو شد.

پیش از بازنشر^۱ این اثر به‌دست جمالزاده، سه چاپ از آن در ایران موجود بود: ۱. چاپ ۱۳۲۰ ش. بنگاه پروین؛ ۲. چاپ ۱۳۳۰ ش. تهران، و ۳. چاپ ۱۳۴۰ ش. کتابفروشی شهریار اصفهان. مسائل فنی چاپ، مانند ریز و ناخوانابودن خط یا کیفیت پایین نسخه‌های چاپی در نشرهای پیشین، از جمله دلایلی بود که بنابر درخواست ناشر، جمالزاده را به ارائه چاپی تازه از این اثر ترغیب کرد.

جمالزاده نسخه فیلات را اساس قرار داد، اما علاوه بر مسائل فنی یادشده، حاشیه‌های بسیاری که در چاپ فیلات «در معنی کلمات و تفسیر عبارات و اصطلاحات به زبان انگلیسی» وجود داشت، «قرائت کتاب را برای خوانندگان ایرانی دشوار» می‌ساخت؛ از این‌رو، جمالزاده کتاب را از نو به‌خط خود نوشت و برای چاپ آماده کرد. ویرایش فنی اثر و برطرف کردن مسائل فنی چاپ در این بازنشر شایسته تحسین است. نسخه چاپی جمالزاده از این زاویه کتابی است خواندنی که مخاطب را از سردرگمی‌های ناشی از اشتباهات چاپی در امان نگه می‌دارد.^۲ وجود تصاویر متعدد در دل داستان و انتهای اثر نیز بر جلوه بصری و تأثیرگذاری داستان‌ها افزوده است. جمالزاده در مقدمه‌ای که بر این اثر نوشت، تأکید کرد که ترجمه «کتاب عالی است و زیاد احتیاجی به تهذیب و تصحیح و تنقیح» ندارد؛ تنها «پاره‌ای عبارات کهنه» و «بعضی جمله‌ها از لحاظ صرف‌ونحو محتاج مختصر تغییری» است و کوشید «استخوان‌بندی ترجمه» دست‌نخورده باقی بماند (جمالزاده، ۱۳۴۸: پنج)؛ با وجود این و در کمال شگفتی، چنان تغییرات مهمی در بازنشر اثر اعمال کرد که روش تجدیدنظرش در متن سرگذشت حاجی‌بابا پرسش‌ها و ابهام‌های متعددی به‌وجود آورد.

اهمیت بررسی دلایل تغییرات زمانی بیشتر می‌شود که در نقش و جایگاه ادبی جمالزاده تأمل کنیم؛ اول اینکه او یکی از نویسندگان روشنفکر و مدرن روزگار خود شناخته می‌شد و

روش داستان‌نویسی و نحوه برخوردش با زبان فارسی ستایش علامه قزوینی را برانگیخته بود (جمالزاده، ۱۳۸۴: ۲۲۳)؛ دیگر اینکه با علامه قزوینی در مجله کاهو همکاری داشت و به قول میلانی نوشته‌های این دو «با پیروی از روش تحقیق و تنظیم علمی تازه» تکوین می‌یافت و «سیاق دقیق مقالات علمی» را داشت (میلانی، ۱۳۶۹: ۵۰۶)؛ سوم اینکه پیش از روی آوردن به نویسندگی، فعالیت فکری را با پژوهش آغاز کرده بود (جمالزاده، ۱۳۷۸: ۲۷۵) و از همان آغاز نویسندگی همه‌جا زبان به تحسین ترجمه فارسی سرگذشت حاجی‌بابا گشوده بود (جمالزاده، ۱۳۴۵: ۲۰؛ ۱۳۶۲: ۲۵۶) و تأثیرپذیری‌اش از زبان و سبک آن کاملاً آشکار بود (جمالزاده، ۱۳۸۷: ۶۷۰؛ بالایی و کوی‌پرس، ۱۳۶۶: ۱۸۱؛ مدرس صادقی، ۱۳۷۹ الف: ۶).

این شخصیت با چنین ویژگی‌هایی چگونه و براساس چه مجوزی این حجم از تغییرات را در متن سرگذشت حاجی‌بابا ایجاد کرد؟ تغییراتی که واکنش جامعه ادبی آن زمان و دوره‌های بعد را در پی داشت. پیش از بررسی این واکنش‌ها و پرداختن به چگونگی تغییراتی که در متن اثر اعمال شده است، چند فرض درباره چرایی ایجاد این تغییرات محتمل می‌نماید:

۱. یک احتمال این است که از آنجا که جمالزاده فرانسه می‌دانسته متن را ترجمه کرده است، اما این احتمال با تصریح او مبنی بر تجدیدنظر در متن و نه ترجمه آن، به کلی رد می‌شود (جمالزاده، ۱۳۸۸: ۱۳۰). همچنین، با مقابله بازنشر اثر با چاپ فیلات نیز کاملاً مشخص می‌شود که جمالزاده ترجمه تازه‌ای ترتیب نداده، بلکه متن ترجمه میرزا حبیب اصفهانی را تغییر داده است.
۲. احتمال دوم این است که جمالزاده متن ترجمه فارسی و متن فرانسه را با هم مقابله کرده است. کریم امامی صحت این فرض را تأیید می‌کند. او با تکیه بر شواهدی از مطالب آغازین کتاب، متذکر می‌شود که «در این مرحله ایشان تغییرات خود را با عنایتی به ترجمه فرانسه کتاب (یا اصل انگلیسی^۳) انجام داده‌اند» (امامی، ۱۳۷۵: ۴۲)، ولی در شواهدی که از میانه و انتهای ترجمه ذکر می‌کند، اثری از ادامه توجه جمالزاده به متن فرانسه نمی‌یابد؛ بنابراین، نمی‌توان تغییرات یادشده را ناشی از توجه خاص جمالزاده به متن ترجمه فرانسه اثر دانست.
۳. احتمال سوم این است که تغییرات یادشده از سر تفتن و جهت طبع آزمایی بوده است و جمالزاده به همان سیاقی عمل کرده که در ترجمه داستان قنبرعلی از کنت گوپینو در پیش گرفته بود. به عبارت دیگر، جمالزاده به تناسب پیشه نویسندگی و به تصریح خودش:

همین‌که پای داستان به‌میان می‌آید [...] گاهی عنان اختیار از کفش بیرون می‌افتد و به‌همین سبب است که در ترجمه قنبرعلی گاهی زینت‌دادن متن اصلی را بر خود مجاز و مستحب

دانسته، از آن چیزی نکاسته، ولی بر شاخ‌وبرگ آن مبلغی افزوده است. چیزی که هست تخطی و تجاوز از روح و مغز داستان را بر خود حرام ساخته (جمالزاده، ۱۳۵۷: ۱۲).

آیا این مشابهت روش تجدیدنظر(!) در دو اثر یادشده از سر تصادف است یا از اسلوب خاص برخوردار او با متن‌های ترجمه‌ای خبر می‌دهد؟

۴. احتمال چهارم این است که از آنجاکه جمالزاده داستان‌نویس است و از زمان انتشار نخستین مجموعه داستانی‌اش دغدغهٔ امروزی‌کردن زبان و بهره‌گیری از ظرفیت‌های زبان رایج کوچه و بازار را دارد، در پی تحقق بیانیۀ ادبی‌اش در مقدمۀ یکی بود یکی نبود، به نوسازی زبان در ترجمۀ فارسی سرگذشت حاجی‌بابا دست زده و قسمت‌هایی از متن را که گمان کرده با زبان رایج دوره‌اش فاصله دارد و محل فهم عوام است تغییر داده تا زبان متمایل به صنعت و لفظ‌پردازی میرزاحیب را پالوده و یکدست کند.

۱.۱. پرسش‌های پژوهش

بررسی صحت و سقم فرض‌های یادشده در گرو بازبینی روش کار جمالزاده و پاسخ‌دادن به اصلی‌ترین پرسش‌های این پژوهش است:

الف) چرا جمالزاده برخلاف اینکه مجتبی مینوی صراحتاً به او تأکید کرد^۴ که نسخهٔ دستنویس میرزاحیب را می‌توان «عیناً چاپ کرد، بدون یک‌ذره تصرف، حتی می‌شود آن را فاکسیمیله^۵ کرد» (جمالزاده، ۱۳۴۸: نوزده) - در متن اثر دست برده و اساساً هدفش از این حجم تغییر چه بوده است؟

ب) چه تغییراتی در متن ایجاد شده است؟ آیا همان‌گونه که خود جمالزاده اشاره کرده، به تغییر «عبارات کهنه و صرف‌ونحو جملات» بسنده کرده یا پا را از این فراتر گذاشته و در ساختار، لحن و شیوهٔ بیان اثر نیز دست برده است؟

آیا تغییردادن متن در ادامهٔ سنت نسخه‌نویسی قرار می‌گیرد که در آن معمولاً نساخان و کاتبان به خود اجازه می‌دادند در متن دخل و تصرف کنند؟ با اینکه «می‌توان گفت تساهل در کتابت و تصرف کاتبان، خاص یک دوره‌ای معین از ادوار نسخه‌نویسی بوده و در دوره‌ای دیگر وجود نداشته است» (مایل هروی، ۱۳۷۹: ۲۳۶)، با روی کارآمدن صنعت چاپ و آشنایی ایرانیان با شیوه‌های جدید تصحیح و تمرکز بر تصحیح انتقادی متون توسط اولین نسل مصححان مدرن، نظیر علامه قزوینی، عباس اقبال آشتیانی و دیگران، انتظار می‌رفت فردی مانند جمالزاده در برخورد با متن به شیوه‌های مدرن وفادار باشد و از دخل و تصرف در متن بپرهیزد.^۶

۲.۱. روش پژوهش

پژوهش حاضر به روش تحلیل محتوای کیفی قیاسی انجام شده و رویکرد توصیفی تفسیری در تحلیل داده‌ها به کار گرفته شده است. داده‌ها به روش اسنادی و با ابزار کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند. منابع تحلیل داده‌ها سه نسخه از ترجمه فارسی سرگذشت حاجی بابای اصفهانی به شرح زیر است:

الف) سرگذشت حاجی بابای اسپهانی؛ نسخه دستنویس میرزا حبیب اصفهانی، از روی نسخه اونیورسیتته. ب) سرگذشت حاجی بابای اصفهانی؛ اثر خامه حاجی شیخ احمد روحی کرمانی، به اهتمام میجر دی. سی. فلات، کلکته: بیتست مشن پریس. ۱۹۰۵ م. ج) سرگذشت حاجی بابای اصفهانی؛ نوشته جیمز موریه، تصحیح سید محمدعلی جمالزاده، تهران: امیرکبیر. ۱۳۴۸.

جمالزاده در بازنویسی ترجمه سرگذشت حاجی بابا نسخه چاپ فیلات را اساس قرار داد و به میکروفیلم نسخه دستنویس میرزا حبیب اصفهانی نیز دسترسی داشت. برای آگاهی از میزان استفاده جمالزاده از نسخه اخیر، چاپ فیلات و دستنویس میرزا حبیب، مقایسه و اختلاف‌های جزئی دو نسخه مشخص شد.^۷

در این پژوهش، بیست درصد از محتوای کتاب شامل بخش‌های ذیل بررسی شده است: دیباچه مؤلف؛ پنج‌گفتار آغازین؛ گفتار نخست تا گفتار پنجم؛ پنج‌گفتار میانی؛ گفتار سی‌وهشتم تا گفتار چهل‌ودوم، و پنج‌گفتار پایانی؛ هفتادوپنجم تا هشتادم. محدود کردن نتایج بررسی به گفتارهای یادشده به دلیل گستره و حجم تغییراتی است که جمالزاده در متن داده است. در انتخاب و بررسی مؤلفه‌ها، از یک‌سو ساختار کلی آثار از نظر نحوه آغاز و انجام، مقایسه فهرست مطالب، کیفیت شروع و پایان گفتارها، و کلیاتی از این دست مقایسه شده و از سوی دیگر با واکاوی واحدهای تحلیل در قالب واژه، عبارت، جمله و پاراگراف، روش کار جمالزاده و دلایل احتمالی او در تغییر متن بررسی می‌شود.

۳.۱. پیشینه پژوهش

نخستین واکنش به چاپ مجدد اثر را در شماره ۹۴۶ مجله تهران مصور به تاریخ ۲۸ مهر ۱۳۴۰ ش. در مقاله‌ای با عنوان «جمالزاده و حاجی بابا» می‌بینیم. نویسندگان در این مقاله ادعا می‌کنند جمالزاده «سال گذشته قراردادی با مؤسسه فرانکلین برای ترجمه کتاب حاجی بابا اصفهانی منعقد کرد» (رائین، ۱۳۴۰: ۷). جمالزاده در پاسخ به ادعاهای مطرح‌شده در این

شماره و شماره ۹۵۴ تهران/مصور (رائین، بی‌تا: ۲۰)، در نامه‌ای به تاریخ ۶ دی‌ماه ۱۳۴۰ به ایرج افشار می‌نویسد:

کتاب حاجی‌بابا را من ترجمه نکرده‌ام، تجدیدنظر کردم و تمام چهارصد پانصد صفحه را به دست خودم از نو نوشتم و دوسه‌ماه مرتباً روز و شب چهارپنج‌ساعت صرف این کار کردم درمقابل پانصددولار. اگر من بدکاری کرده‌ام، پس تمام مترجمین بنام سابق هم گناهکار و دشمن ایران و ایرانی بوده‌اند (جمالزاده، ۱۳۸۸: ۱۳۰).

انتقاد رائین بیش‌ازآنکه ناظر بر روش کار جمالزاده در چاپ اثر باشد، به محتوای سرگذشت حاجی‌بابا مربوط می‌شود.

پس از بازنشر اثر، نخستین کسی که بر روش کار جمالزاده خرده گرفت و شیوه‌اش را زیر سؤال برد، یوسف رحیم‌لو بود. رحیم‌لو، سه‌سال پس از کار جمالزاده، چاپ تازه‌ای از این اثر منتشر کرد و در پیش‌گفتار این چاپ بر کار جمالزاده خرده گرفت:

اگر سرگذشت حاجی‌بابا فقط از لحاظ شناساندن ایرانیان مهم تلقی می‌شد، کوشش آقای جمالزاده در دستکاری و ساده‌کردن بسیاری از عبارات و اصطلاحات آن بسیار مشکور بود. لکن همان‌گونه که پیشتر اشاره رفت، خود ترجمه میرزاحیب واقعاً زیبا و گران‌قدر است و تغییردادن در سیاق نوشته او تضییع سعی‌اش خواهد بود و به بی‌نشان کردن سبک و شیوه او کمک خواهد نمود. به‌خصوص که این نوع «تسهیل» گاهی نوشته پیشین را از آن مفهوم که نویسنده اول اراده کرده بود خالی ساخته است و آنجایی که باید «تصحیح» صورت می‌گرفت از قلم افتاده (رحیم‌لو، ۱۳۵۱: هفت).

رحیم‌لو به‌جای بررسی شیوه یا چرایی کار او به بیان مواردی می‌پردازد که به تصحیح نیاز دارد و جمالزاده آنها را تغییر ندهاده یا تغییرات او مفهوم را پیچیده‌تر کرده است (همان، هفت تا نه). کریم امامی نیز در مقاله‌ای با عنوان «درباب ترجمه عام‌فهم و خاص‌پسند حاجی‌بابا»، ضمن واکاوی سبک ترجمه میرزاحیب اصفهانی، تصحیح جمالزاده را نیز بررسی کرده است. او با اشاره به نقد رحیم‌لو درباره مسامحه‌کاری جمالزاده در بازنشر متن اثر، از مسکوت‌ماندن کار او و «ظلمی که از این رهگذر بر میرزاحیب رفته» سخن می‌گوید:

متن فارسی میرزاحیب، چاپ امیرکبیر (۱۳۴۸)، که نویسنده پیش‌کسوت معاصر آقای سیدمحمدعلی جمالزاده آن را مجدداً آراسته و پیراسته‌اند و می‌توانستیم آن را ترجمه حاجی‌بابا به تصحیح جمالزاده بخوانیم، ولی تصحیح در واقع به‌معنی درست‌کردن خطاهاست؛ درحالی‌که در این مورد میرزاحیب مرتکب خطایی نشده بوده است که آقای جمالزاده آنها را تصحیح کنند؛ آقای جمالزاده به‌سادگی در بعضی عبارات تغییر سلیقه‌ای داده‌اند (امامی، ۱۳۷۵: ۳۷-۳۸).

کریم امامی در این بررسی فقط به ذکر سه نمونه از بخش‌های مختلف سرگذشت حاجی بابا در این چهار متن بسنده کرده و به میزان و شیوه تغییرات در بازنشر اخیر نپرداخته است. جعفر مدرس صادقی در مقدمه‌ای بر ویرایش جدید سرگذشت حاجی بابا با لحنی تند تغییر و دستکاری جمالزاده در متن این اثر را نقد کرد:

[جمالزاده با] مثله کردن ترجمه میرزا حبیب نشان داد که نه به‌عنوان داستان‌نویس و نه حتی به‌عنوان یک محقق معمولی، به اهمیت و ارزش دستاورد این مرد بزرگ پی نبرده است [...] و با صافکاری ترجمه و تزریق یک زبان آبکی بی‌هویت به متن، موفق شده است که از آن ترجمه به‌قول خودش «عالی» چیزی باقی نگذارد (مدرس صادقی، ۱۳۷۹: ب: بیست‌وهشت). به‌عقیده مدرس صادقی، ترجمه میرزا حبیب می‌توانست تحول ادبی مهمی در کشور ایجاد کند، اما «نه تنها از جانب هم‌وطنان نویسنده‌اش نادیده گرفته شد، بلکه به‌دست نویسنده‌ای که شهرت پیش‌کسوتی را یدک می‌کشد آش‌ولاش و قیمه‌قیمه شد و به‌صورتی معیوب و مسخ‌شده به دست مردم افتاد» (همان). برخلاف لحن تند انتقادی، مدرس صادقی شاهد مثالی ارائه نمی‌دهد که گویای تحلیلی روش‌شناختی باشد.

پژوهش حاضر به تحلیل چرایی و چگونگی تغییراتی می‌پردازد که جمالزاده در بازنشر ترجمه فارسی سرگذشت حاجی بابای اصفهانی ایجاد کرده تا با بررسی سبک و روش کار او به شیوه‌ای مستدل، گستره این تغییرات را بازنمایاند.

۲. بحث و بررسی

تفاوت‌ها و تغییرات موجود در بازنشر جمالزاده را می‌توان در سه دسته جای داد: ۱. کاهش از طریق حذف و جایگزینی؛ ۲. افزایش و معادل‌سازی؛ و ۳. جابه‌جایی اجزای کلام. این تغییرات از کوچک‌ترین واحد زبانی آغاز و گاه به‌حدی گسترده می‌شود که کل یک پاراگراف را دگرگون می‌کند. او می‌کوشد شاکله ترجمه و استخوان‌بندی اثر را حفظ کند؛ با این حال، تلاشش فقط به نوسازی عبارات کهنه و تغییر صرف و نحو جملات ختم نمی‌شود و تا مرز دگرگونی و تحول سبک نثر آراسته و متمایل به صنعت‌پردازی میرزا حبیب پیش می‌رود و بر وجه زیبایی‌شناختی آن تأثیر می‌گذارد. بررسی ساختار کلی اثر نشان می‌دهد که جمالزاده به استخوان‌بندی اثر و روح ترجمه پایبند مانده است: (۱) آغاز و انجام کتاب در هر سه نسخه یکسان است. کتاب با مقدمه مؤلف آغاز می‌شود و با پاراگراف «ای مستمعین حاجی بابا...»

پایان می‌یابد. آغاز و انجام گفتارها یکسان است و به‌جز تعداد گفتارها، اختلافی در ساختار کلی و نحوه چینش مطالب دیده نمی‌شود. (۲) جمالزاده، به‌پیروی از نسخه‌ی اساس خود، فهرست مطالب کتاب را در یک مقدمه و هشتاد گفتار تنظیم کرده است. دیگر نسخه‌های موجود از ترجمه‌ی فارسی سرگذشت حاجی‌بابا نیز بر همین اساس مطالب را فهرست کرده‌اند، ولی ترتیب‌بندی این فهرست در نسخه‌ی دست‌نویس میرزاحیب‌اندکی متفاوت است. گفتارها در این نسخه با این عنوان فهرست‌بندی شده است: «فهرست کتاب حاجی‌بابا که مشتمل است بر هفتادونه گفتار و یک مقدمه». شماره‌ی گفتارها تا گفتار ۵۲ یکسان است و اختلاف تعداد، از گفتار ۵۳ شروع می‌شود که در دست‌نویس میرزاحیب مطالب آن در ادامه‌ی گفتار ۵۲ آمده است و عنوان جداگانه‌ای ندارد. جمالزاده با پیش‌چشم‌داشتن نسخه‌ی فیلات، متن را بازنویسی و از ترتیب مطالب آن پیروی کرده است. (۳) آغاز و انجام گفتارها در نسخه‌های موردنظر یکی است و اختلافی در آنها دیده نمی‌شود. جمالزاده به سیاق تغییرات زبانی‌ای که در کل اثر اعمال کرده، عنوان گفتارها را تغییر داده و واژه «گفتار» و شماره‌ی آن را از فهرست مطالب حذف کرده است. در دست‌نویس میرزاحیب و نسخه‌ی چاپ فیلات، مقدمه‌ی کتاب «صورت کاغذی که سیاهی انگلیسی به کشیش سفارت اسوج در استانبول نوشته است» نام دارد، ولی جمالزاده آن را به «مقدمه مؤلف» تغییر داده و واژه «در» را از آغاز بیشتر گفتارها حذف کرده است.

۱.۲. کاهش از طریق حذف یا جایگزینی

کاهش مطالب اغلب به‌شیوه‌ی جایگزینی انجام می‌شود و حذف در مقایسه با دیگر روش‌های ایجاد تغییر در متن، کاربرد کمتری دارد. در بازنشر اثر، هیچ‌یک از پاراگراف‌های متن حذف نشده است و چینش آنها یا ساختار کلی روایت دست‌نخورده باقی مانده است. تأکید جمالزاده بر حفظ استخوان‌بندی ترجمه نیز از اینجا نشئت می‌گیرد؛ باوجوداین، جایگزینی‌هایی که از کوچک‌ترین اجزای کلام تا حد جمله در دل همین پاراگراف‌ها ایجاد کرده، چهره‌ی نثر میرزاحیب را دگرگون ساخته است.

به‌طور کلی، جمالزاده، بدون پیروی از الگوی خاصی، انواع کلمه، عبارت و جمله را حذف می‌کند. تنها استثناء حذف واژه‌های «بیت»، «مصرع/مصرع» و «قطعه» از کل متن است که در نسخه‌ی دست‌نویس میرزاحیب اصفهانی و نسخه‌ی چاپی فیلات واسطه‌ی پیوند شعر و نثرند. در بیشتر موارد، جمله‌هایی که در ترجمه‌ی میرزاحیب اصفهانی به‌شکل معترضه درون پراکنش قرار

گرفته‌اند، در بازنویسی جمالزاده حذف شده‌اند. حذف این جمله‌ها تغییر زیادی در متن ایجاد نمی‌کند، ولی گاه حذف بخشی از جمله در کنار دیگر دستبردها در متن، برخی تمهیدات کلامی پیش‌برنده سیر روایت را مخدوش می‌کند:

بازنویسی و تغییرات جمالزاده

ترجمه میرزا حبیب اصفهانی در نسخه فیلات

«در امواج فکر غوطه‌ور شده بودم که ناگاه دستی سخت به بازویم چسبید. ارسلان سلطان بود و با مهابت تمام گفت: حاجی کجایی؟ خوابت برده است؟ اگر امشب دیر بچینی پدرت را پیش چشمت می‌آورم» (موریه، ۱۳۴۸: ۲۸-۲۹).

«متفکر فروماندم. ناگاه دستی سخت به بازویم چسبید. چه دیدم؟ ارسلان سلطان با مهابت گفت: حاجی! به خود آ. اگر امشب مردانگی نکنی پدرت را به پیش چشمت خواهی دید» (موریه، ۱۹۰۵: ۳۷).

علاوه‌بر حذف دو جمله مشخص‌شده، جایگزینی و تغییر در شخص و شمار فعل در جمله پایانی نیز کاملاً مشهود است. تأثیر این تغییر زمانی بیشتر می‌شود که می‌بینیم در ادامه روایت، حاجی‌بابا پدرش را ملاقات می‌کند. میرزا حبیب در جمله «پدرت را به پیش چشمت خواهی دید»، علاوه‌بر معنای ثانویه و کنایی، به معنای ظاهری جمله نیز توجه دارد و پیشاپیش خبر از دیدار حاجی‌بابا و پدرش می‌دهد. جمالزاده با تغییر ساخت، هم معنا و کارکرد دوگانه جمله را ناقص می‌کند و هم تأثیر آن را در روند روایت مخدوش می‌سازد.

حذف اجزای کلام در بازنشر جمالزاده اگرچه چندان چشمگیر نیست، گاه تأثیراتی کلی در متن ایجاد می‌کند که با زبان و ساختار نثر میرزا حبیب اصفهانی هم‌خوانی ندارد. میرزا حبیب در کنار گرایش کلی به ایجاز، می‌کوشد فنون ادبی و صناعات بلاغی را مطابق پسند خواص رعایت کند. گزینش واژگان را به هدف ایجاد موسیقی درونی و کناری در کلام با دقت تمام انجام می‌دهد و هرگونه حذف مضاعفی، تأمین هدف ثانوی این گزینش را به تأخیر می‌اندازد:

بازنویسی و تغییرات جمالزاده

ترجمه میرزا حبیب اصفهانی در نسخه فیلات

«خانه یکی از اعیان بنام را به اسم این‌که باید ایلچی در آنجا منزل نماید غصب کرده و تمام اسباب و فروش و لوازم و ظروف را از همسایگان به زور گرفته بودند و حتی باغچه یک نفر از آنها را هم با طویله بیچاره دیگری بدان خانه ملحق ساخته بودند» (موریه، ۱۳۴۸: ۳۷۱).

«خانه یکی از خوانین، به نام منزل‌دادن به او غصب و تمام اسباب و فروش و ظروف آن خانه را از همسایگان به زور اخذ، باغچه یکی را هم با طویله دیگری بدان الحاق کرده بودند» (موریه، ۱۹۰۵: ۳۵۰).

حذف واژه «اخذ»، سجع متوازن ایجادشده با واژه غصب را از بین برده است. به‌جز حذف و جایگزینی واژه اخذ، دو نکته دیگر در این تغییر درخور توجه است: ۱. جمالزاده بنا به

رسم‌الخط نسخه فیلات که واژه «بنام» را به همین شکل ضبط کرده، این واژه را در معنای «مشهور و نامدار» و به‌عنوان صفت برای شکل تغییریافته «خوانین: اعیان» آورده است؛ حال آنکه در نوشته میرزا حبیب (هم نسخه دستنویس و هم چاپ فیلات)، «به نام» در معنای «به اسم» کاربرد و ساختاری متفاوت با برداشت جمالزاده دارد. ۲. افزودن واژه «لوازم» به متن، نوعی موازنه در چهار واژه معطوف به هم ایجاد کرده و به تناسب واژگانی و موسیقایی کلام انجامیده است.

گاه حذف واژه‌ای از جمله (در مثال ۱) یا جایگزینی آن با واژه‌ای دیگر (در مثال ۲) از قدرت و تأثیرگذاری طنز در کلام می‌کاهد:

ترجمه میرزا حبیب اصفهانی در نسخه فیلات

بازنویسی و تغییرات جمالزاده

۱. «ول طعام را مردان خوردند، بعد از آن زنان و باقی را به چوپانان و فضله خائیدن و جاویدن چوپانان را به ما و سگان انعام دادند» (موریه، ۱۹۰۵: ۱۹).

۲. «هرگاه که در هوا بوی تعارف بودی، بینی صدراعظم بر هوا شدی» (همان، ۴۵۹)

۱. «ول طعام را مردان خوردند و سپس باقی‌مانده سهم زنان گردید و بقیه‌السیف (یا بقیه‌البیش) نصیب چوپانان شد و فضله و باقی‌مانده خائیدن و جاویدن و لیسیدن چوپانان را به ما و سگان قبیله دادند» (موریه، ۱۳۴۸: ۱۵).

۲. «باید دانست که هرگاه بوی تعارف و دخلی در هوا می‌پیچید، دماغ صدراعظم تیر می‌کشید» (همان، ۳۸۰).

حذف واژه «انعام» در مثال نخست طنز کلام را از رمق انداخته و افزودن یکی از وجوه معنایی فضله=باقی‌مانده، ایهام تبادر این واژه را کمرنگ کرده است. واژه‌گزینی و بهره‌بردن میرزا حبیب از تمام ظرفیت‌های زبان برای رعایت ایجاز در کلام در مثال دوم کاملاً آشکار است. موقعیت طنز حاصل از «برهواشدن بینی» صدراعظم با تبدیل شدن به «تیرکشیدن دماغ» او به یکباره زایل شده است. میرزا حبیب با تکرار «هوا» با حروف اضافه «در» و «بر»، سعدی‌وار موسیقی و ایجاز را یکجا و با هم رعایت کرده است. جایگزینی واژه‌ها در بازنشر اثر، هم تناسب و ایجاز را از بین برده، هم تصویر حاصل از موقعیت طنزآمیز را.

واژه‌هایی که در نثر میرزا حبیب ساختی قدیمی دارند، در بازنشر جمالزاده با معادل‌های امروزی‌شان جایگزین شده‌اند. جایگزینی‌های تازه گاه همان بار معنایی واژه پیشین را ندارند:

ترجمه میرزا حبیب اصفهانی در نسخه فیلات

بازنویسی و تغییرات جمالزاده

«چون چشم خیمگیان قبیله از دور به ما افتاد با آوازهای بلند شادی و خرمنی «بخیر باد قدم

«همین که چشم چادرنشین‌های قبیله از دور به ما افتاد غلغله شادی و خرمنی را به آسمان رسانده، به

اسیرآوران» و به تماشای اسیران از خیمه‌ها بیرون تاختند» (موریه، ۱۹۰۵: ۱۸).

خوش آمد و خیر باد قدم آورندگان اسرا و برای تماشای اسیران از خیمه‌ها بیرون تاختند» (موریه، ۱۳۴۸: ۱۴).

«خیمگیان»، علاوه بر معنای عام آن، اشاره‌ای تلویحی به زنان نیز دارد که در ادامه روایت نیز تأیید می‌شود. تبدیل آن به «چادرنشین‌ها» در بازنویسی، مفهوم ثانوی را حذف کرده است. تغییراتی که هم در آغاز و هم در میانه و پایان کتاب در شخص و شمار فعل‌ها یا به عبارتی در تغییر زاویه دید و راوی داستان ایجاد شده، قابل توجه است. جمالزاده داستان‌نویس است و پیشه او خلق روایت و آفرینش راوی داستان؛ چرا چنین شخصیتی باید در داستانی که راوی و سیر روایی مشخصی دارد، زاویه دید و راوی را تغییر دهد؟ اساساً این جایگزینی و تغییر زاویه دید با چه هدفی انجام شده است؟

ترجمه میرزاحیب اصفهانی در نسخه فیلات

بازنویسی و تغییرات جمالزاده

«در ساعت معلوم به قهوه‌خانه معهود رفتم. رفیق را آنجا دیده، با کمال تواضع و التفات روبه‌روی او نشسته قهوه سفارش نمودم. برای دانستن وقت، ساعت خود را از بغل درآورد. من او را دست‌آویز ساخته سر سخن بدین‌گونه گشادم:

«در ساعت معلوم به قهوه‌خانه معهود رفتم. رفیق آنجا بود. با کمال تواضع و مهربانی روبه‌رویش نشستم و قهوه سفارش دادم. برای این‌که بدانم چه ساعتی است، ساعت را از بغل درآوردم و به همین بهانه سر سخن را بدین‌گونه گشادم:

من: «این ساعت کار فرنگستان است؟»

من: «این ساعت را که ملاحظه می‌فرمایید کار فرنگستان است؟»

منشی: «بلی، در دنیا ساعت بهتر ازین نمی‌شود» (موریه، ۱۹۰۵: ۴۳۸).

منشی: «بله، در دنیا ازین بهتر ساعت نمی‌شود» (موریه، ۱۳۴۸: ۳۶۰).

بررسی چنین نمونه‌هایی این فرضیه را بیش‌ازپیش تأیید می‌کند که بخش زیادی از جایگزینی‌ها از سر تفنن و به‌منظور طبع‌آزمایی انجام شده و تغییرات موجود در قالب هیچ‌یک از تمهیدات ادبی یا شگردهای داستانی جای نمی‌گیرد. جمالزاده به همان شیوه‌ای که در ترجمه داستان قنبرعلی در پیش گرفته، به دلخواه و بدون پیروی از الگوی خاصی نثر میرزاحیب را نیز تغییر داده است. البته نباید از نظر دور داشت که جمالزاده از ساختار داستان‌پردازی آگاه است: شیوه‌های پروردن گفت‌وگو، توصیف مکان و زمان، نحوه حضور راوی و دیگر عناصر داستان را می‌شناسد و می‌کوشد با تغییردادن یا جایگزین کردن و افزودن عبارات یا جمله‌هایی به سیر روایت، جنبه‌های فنی داستان‌پردازی را تقویت کند.

۲.۲. افزایش و معادل‌سازی

بیشترین واکنش جامعه ادبی به بازنشر سرگذشت حاجی‌بابا، ناشی از افزودن مطالب غیرضروری به متن بوده است. جمالزاده به بهانه نوسازی عبارات کهنه و صرفونحو جمله‌ها، ساختار کلام میرزاحیب را در سایه قرار داده است. او با افزودن انواع واژه و جمله به متن یکدستی و ایجاز نثر میرزاحیب را از بین برده و شیوه بیان تازه‌ای به متن القا کرده است.

معادل‌سازی در این بخش به معنای استفاده از واژه‌های هم‌ارز و هم‌معنی است. جمالزاده با استفاده از معادل‌های معنایی و صورت‌های دیگر کلمات در دو محور هم‌نشینی و جانشینی تغییرات گسترده‌ای در متن ایجاد کرده تا زبان و نثر میرزاحیب را به زبان عصر خود نزدیک‌تر کند. او با انتخاب دایره واژگانی و ساختارهای زبانی عصر خود و افزودنشان به متن، زبانی همه‌فهم و نزدیک به زبان رایج عصر عرضه کرده است.

مهم‌ترین منبع جمالزاده در گزینش و معادل‌سازی واژگان، علاوه بر زبان فرهیخته و فاضلانۀ رایج، گنجینه غنی فرهنگ عامه و زبان کوچه و بازار تهران است. گویی دغدغه اصلی او، بیش از امانت‌داری و حفظ اصالت زبان اثر، قابل‌فهم‌بودنش برای تمام اقشار جامعه بوده و شاید به همین علت از آوردن معادل‌های متعدد برای واژه‌های ساده و قابل‌فهم نیز ابایی نداشته است.

جمالزاده در دیباچه مؤلف، متناسب با محتوای نامه، از زبان فاضلانۀ قشر تحصیل‌کرده عصر خود بهره برده و کوشیده است ملزومات نامه‌نگاری عصر را رعایت کند. افزودن و معادل‌سازی عبارات و اصطلاحات فاضل‌مآبانه به‌جای واژگان ساده و دور از تکلف میرزاحیب، متن دیباچه را از یکدستی و سادگی اولیه دور کرده است:

بازنویسی و تغییرات جمالزاده

ترجمه میرزاحیب اصفهانی در نسخه فیلات

«بزرگوار! من این فرمایشات حضرت‌عالی را همواره در مخزون همی‌داشتم و چون مدتی در ممالک مشرق‌زمین زیسته و مشاهدات و ملاحظات خود را ثبت و ضبط کرده بودم، هیچ نومید نبودم که روزی به یک‌نفر از اهالی مشرق‌زمین برخورد کنم که سرگذشت خود را چنان‌که شاید و باید نوشته باشد یا آن‌که به طرز مضبوطی نقل و حکایت کند تا سررشته به دستم آید» (موریه، ۱۳۴۸: دیباچه مؤلف).

«بزرگوار! من این سخنان را در گنجینه خاطر مخزون همی‌داشتم و چون مدتی در مشرق‌زمین نشسته بودم و دیده و سنجیده‌های خود را ضبط کرده، از امکان این امر هیچ نومید نبودم که روزی به یکی از مشرق‌زمینیان برخورد کنم که سرگذشت خود را چنان‌چه باید نوشته باشد یا این‌که به طرز مضبوط نقل کند تا سررشته به دستم آید» (موریه، ۱۹۰۵: iv).

تغییر ساخت قدیمی فعل‌ها، استفاده از فعل‌های معادل و پرکاربرد امروزی به‌جای فعل‌های قدیمی، استفاده از معادل‌های عربی رایج برای کلمات، افزودن مترادف یا معنی‌کردن واژه‌ها،

تبدیل عبارات قیدی یا متممی و مسندی به جمله کامل از دیگر شکل‌های معادل‌سازی است که گاه به تغییر چینش ظاهری کلمات می‌انجامد و گاه مفهوم را نیز دگرگون می‌کند:

ترجمه میرزاحیب اصفهانی در نسخه فیلات
بازنویسی و تغییرات جمالزاده

«اگر در جای دیگر او را دیده بودم از گفت‌وگو با او خوشوقت نمی‌گردیدم؛ چه از شدت آمیزش با ایرانیان خیلی با ایشان خودمانی شده بودم. در خاک عثمانی که ما و ایرانیان هردو در نظر ایشان از یکدیگر مردودتر و منفورتریم، میل من به او البته بیشتر بود» (موریه، ۱۹۰۵: ix).

«اگر جای دیگر و موقع مناسب‌تری بود از صحبت با او خوشوقت می‌شدم؛ چون که از شدت آمیزش با ایرانیان تا حدی خود را از آنها می‌پنداشتم. مخصوصاً که در خاک عثمانی ما و ایرانیان هردو را مردود و منفور می‌شمارند و مرا رغبت بیشتری به مصاحبت ایرانیان بود» (موریه، ۱۳۴۸: دیباچه مؤلف).

میرزاحیب در جمله نخست فعل را منفی کرده و جمالزاده در بازنویسی آن را مثبت ترجمه کرده است. در ترجمه فرانسوی، فعل یادشده مثبت معنی شده^۸ و نشان می‌دهد که جمالزاده در بخش‌های آغازین کتاب، ترجمه فرانسه را پیش‌رو داشته است.

۱.۲.۲. کلمه

نثر میرزاحیب اصفهانی در میانه نثر سنتی و مدرن فارسی قرار دارد. روشن‌ترین ویژگی این نثر «عام‌فهم و خاص‌پسند» بودن آن است. میرزاحیب متناسب با زمانه خویش می‌کوشد زبان نثر را عام‌فهم کند و میان نثر سنتی و مدرن پل بزند؛ از این‌رو، از زبان محاوره استفاده می‌کند، کلمات کهن و امروز را در کنار هم به کار می‌برد و واژه‌ها را صرف‌نظر از ساختمان و کارکردشان به‌نحوی در کنار یکدیگر به کار می‌برد که تشخیص و برجستگی هر واژه حفظ شود (دهقانیان و جمالی، ۱۳۹۸: ۱۲۷). جمالزاده اما برای پابندی به یک‌دستی متن، با آوردن هر واژه تازه ناچار شده است تغییراتی کلی در زبان اثر ایجاد کند. در مسیر این تغییرات، تأکید او بر عام‌فهمی کلام و استفاده بیشتر از زبان محاوره و کلمات عامیانه، جنبه خاص‌پسندبودن و تمهیدات زیبایی‌شناختی نثر میرزاحیب را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد. او با افزودن انواع کلمه به متن مضمون سخن را تأیید یا توصیف می‌کند، فضای روایت را گسترش می‌دهد، زبان و گفتار شخصیت‌ها را عامیانه‌تر می‌کند، و می‌کوشد داستان و روایت را دستیاب و قابل‌فهم سازد.

اسم: توضیح و تفسیر برخی از اسم‌ها به تطویل کلام جمالزاده انجامیده است. او با افزودن یک جمله توضیحی کامل درباره معنای یک اسم در متن، سیر روایت را کند می‌کند و ایجاز نثر میرزاحیب را از بین می‌برد:

ترجمه میرزا حبیب اصفهانی در نسخه فیلات	بازنویسی و تغییرات جمالزاده
«ولی کلاه لته را که گنجینه پنجاه اشرفی بود برجا گذاشت» (موریه، ۱۹۰۵: ۱۸).	«خوشبختانه کلاه لته او را (کلاهی که اصفهانیان آن را کلاه بیکی می‌خوانند) که نهانگاه گنجینه معهود یعنی آن پنجاه مسکوک طلا بود برجا گذاشت» (موریه، ۱۳۴۸: ۱۴).

میرزا حبیب با این فرض که مخاطب می‌داند کلاه لته چیست، به آوردن همین اسم بسنده می‌کند، ولی جمالزاده با افزودن توضیحات به متن، این فرض را نادیده می‌گیرد و سطح دانش و فهم مخاطب عامه را در نظر دارد.

فعل: میرزا حبیب بنا به گرایش کلی‌اش به ایجاز، فعل‌های زیادی را به قرینه حذف کرده و جمالزاده، فعل‌های حذف‌شده را به متن افزوده است:

ترجمه میرزا حبیب اصفهانی در نسخه فیلات	بازنویسی و تغییرات جمالزاده
«سقچی‌باشی؛ بلی، گلوله و باروت و تیغ و تیر؛ اینک سهم‌الغیب! اینک سهم‌السعادت! ساعت سعد ساعتی که سر کافری بریم» (موریه، ۱۹۰۵: ۲۲۸).	«سقچی‌باشی در جواب گفت: البته، گلوله و باروت و تیغ و تیر بهترین سهم‌الغیب و مجرب‌ترین سهم‌العاده است؛ ساعت سعد واقعی ساعتی است که بتوانیم سر کافری را از تن جدا کنیم» (موریه، ۱۳۴۸: ۱۹۱).

ساخت‌های قدیمی افعال در بازنشر اثر به صورت‌های پر کاربرد امروزی‌شان تبدیل شده است (موریه، ۱۳۴۸: دیباچه مؤلف و ۴۲). در دیباچه، فعل‌های مرکب و عبارات فعلی بیشتری به متن افزوده و در گفتارها به فعل‌های ساده توجه بیشتری شده است. میرزا حبیب به استفاده از مصدر و صفت مفعولی به جای فعل علاقه بیشتری دارد (موریه، ۱۹۰۵: ۴۴۴). جمالزاده مصدرها و صفت‌های مفعولی را به فعل تبدیل می‌کند (موریه، ۱۳۴۸: ۳۶۶). در این گونه تبدیل و بازگردانی‌ها، تعداد جمله‌ها بیشتر، سرعت روایت کمتر، و لحن و زبان نوشته به زبان امروزی نزدیک‌تر می‌شود.

صفت: در بررسی صفات چند نکته قابل توجه است. جمالزاده در بیشتر موارد ترکیب‌های وصفی مقلوب را به حالت معمول بازمی‌گرداند تا ساختار کلام را امروزی کند (ر.ک: موریه، ۱۳۴۸: دیباچه مؤلف، ۵۵ و ۶۰)؛ ترکیب‌های وصفی دارای سیاق زبان عربی را به جای ترکیب‌های وصفی فارسی میرزا حبیب می‌نشانند (همان، ۳۷۴)؛ و عبارات وصفی را به جمله وصفی تبدیل می‌کند (همان، ۲۰)؛ در مواردی که میرزا حبیب صفات مختلف را برای بیان

ویژگی‌های ظاهری یا اخلاقی یکی از شخصیت‌ها پشت‌سرهم می‌آورد (موریه، ۱۹۰۵: ۴۵۲)، جمالزاده با افزودن یک یا چند صفت دیگر بر شدت وصف می‌افزاید (موریه، ۱۳۴۸: ۳۷۲).
 قید: جمالزاده قیدهای زیادی را به متن افزوده یا با معادل‌سازی قیدهای موجود، کوشیده است ساختار داستانی اثر را تقویت کند. توجه او به قیدهای تنوین‌دار عربی و جایگزین‌کردنشان به جای ترکیب‌های قیدی فارسی، با توجه رویکرد عصر به سره‌نویسی، شایسته تأملی است:

بازنویسی و تغییرات جمالزاده

«وانگهی می‌دانم که دشمن جانی شخص من است؛ هرچند ظاهراً خود را دوستدار من می‌نماید. اگرچه تا به امروز از شیطنت و فساد احدی پاک نداشتام؛ اما اگر حالا دیگر بگویم نمی‌ترسم دروغ گفتم» (موریه، ۱۳۴۸: ۳۸۲).

ترجمه میرزا حبیب اصفهانی در نسخه فیلات

«علاوه بر این، می‌دانم که دشمن جانی من است؛ با این که در ظاهر خود را دوست می‌نماید. اگرچه تا به امروز از شیطانی و فساد هیچ‌کس نترسیدام؛ اما حالا نمی‌توانم گفت نمی‌ترسم» (موریه، ۱۹۰۵: ۴۶۲).

در گفتارهای پایانی کتاب، که روایت ساختار گفت‌وگویی به خود می‌گیرد، حجم تغییرات جمالزاده در متن کمتر و نشانه‌های توجهش به دست‌نویس میرزا حبیب بیشتر می‌شود. در موارد متعدد، قیدهای قدیمی و پرکاربرد نثر میرزا حبیب، جای خود را به قیدهای متداول عصر جمالزاده می‌دهد. استفاده از معادل امروزی قید «نیک» در مثال زیر تناسب موسیقایی جمله را نیز از بین برده است:

بازنویسی و تغییرات جمالزاده

«برو خانم آبادان که مرا خوب از خاک برداشتی» (موریه، ۱۳۴۸: ۱۹).

ترجمه میرزا حبیب اصفهانی در نسخه فیلات

«برو که عجب دفينه‌ای داشتی که مرا نیک از خاک برداشتی» (موریه، ۱۹۰۵: ۲۵).

ضمیر: میرزا حبیب اصفهانی ضمیر «او» را برای غیرجاندار و «آن» را برای جاندار به کار می‌برد (مدرس صادقی، ۱۳۷۹ الف: سی‌ویک). جمالزاده در تمام موارد، کاربرد این ضمیرها را تصحیح کرده است. در بیشتر موارد، به جای ضمیر، مرجع آن را در جمله جای می‌دهد تا روایت با کمترین ابهام پیش رود:

ترجمه میرزا حبیب اصفهانی در نسخه فیلات	بازنویسی و تغییرات جمالزاده
«أخرا الامر تاب اصرار أن نیاورده، به تألیف حاجی دارا یعنی واصل تمنای خود شدم. آن تألیف موضوع این کتاب است» (موریه، ۱۹۰۵: ۱۶۱: ۱۶۱).	«بالاخره تاب آن همه اصرار و ابرام نیاوردم و قبول کردم و خود را صاحب و مالک کتاب حاجی‌بابا دیدم و به آرزوی قلبی خود رسیدم. اکنون همین سرگذشت حاجی‌بابا موضوع کتابی است که به مصحوب این عریضه تقدیم می‌دارم» (موریه، ۱۳۴۸: دیباجه مؤلف).

ضمیرها نیز که در نشر میرزا حبیب بافت کلام را قدیمی کرده‌اند در بازنویسی به جای خود می‌نشینند تا ساختار جمله امروزی شود:

ترجمه میرزا حبیب اصفهانی در نسخه فیلات	بازنویسی و تغییرات جمالزاده
«هرجا باشی دعای خیر منت به همراهست» (موریه، ۱۹۰۵: ۴۴۵).	«همیشه و در هرجا دعای خیر من بدرقه راهت خواهد بود» (موریه، ۱۳۴۸: ۳۶۷).

حرف: جمالزاده به پیروی از میرزا حبیب انواع واژه، عبارت و جمله را با حروف ربط به هم پیوند می‌زند. در مثال زیر، تکرار دو حروف ربط «خواه» چهار بار و «واو» سه بار در متن بر بار موسیقایی کلام افزوده است. جمالزاده به این تعداد تکرار بسنده نمی‌کند و با افزودن یک «خواه» و دو «واو» دیگر، تتابع حروف ربط را به نهایت می‌رساند:

ترجمه میرزا حبیب اصفهانی در نسخه فیلات	بازنویسی و تغییرات جمالزاده
«فرزند برو، خواه اسیر ترکمان و خواه سوداگر چیوق و خواه شوهر شکرلب و خواه نوکر باب در خانه پادشاه باشی، هرجا باشی دعای خیر منت به همراهست» (موریه، ۱۹۰۵: ۴۴۵).	«فرزند برو، خدا نگهدار. خواه اسیر ترکمن‌ها و خواه دلال متعخانه و خواه تاجر چیوق و خواه شوهر شکرلب و خواه نوکر باب و بسته دستگاه پادشاهی باشی، همیشه و در هرجا دعای خیر من بدرقه راهت خواهد بود» (موریه، ۱۳۴۸: ۳۶۷).

گرایش میرزا حبیب به ایجاز و تکیه بر ساختار نمایشنامه‌ای در درج گفت‌وگوها سبب شده است در موارد متعدد به جای استفاده از فعل «گفت»، حرف ربط «که» را به کار برد (موریه، ۱۹۰۵: ۵)؛ جمالزاده در تمام موارد این حرف ربط را به فعل تبدیل کرده است (موریه، ۱۳۴۸: ۵). پرکاربردترین حرف برای افزودن واژه‌ها و جمله‌ها به متن حرف ربط «واو» است. جمالزاده نیز مانند میرزا حبیب می‌کوشد با استفاده از این حرف اجزای کلام را هم‌پایه سازد؛ با این تفاوت که حروف در بازنشر او به سبب جابه‌جایی واژه‌ها متوالی و پشت‌سرهم استفاده می‌شود.

۲.۲.۲. عبارت

یکی از دلایل بازنشر سرگذشت حاجی بابا وجود «پاره‌های عبارات کهنه» بود، اما جمالزاده به روشنی بیان نمی‌کند که منظورش از «عبارت» چیست. با نگاهی به روند تغییرات ایجادشده در متن می‌توان دریافت که مقصود او، معنای عام عبارت است که انواع کلمه، گروه و جمله را در برمی‌گیرد و با گروه (phrase) امروزین تفاوت دارد. اگر عبارت را به معنای عام آن در نظر بگیریم، بسیاری از عبارات کهن در بازنشر جمالزاده همچنان حضور دارد:

بازنویسی و تغییرات جمالزاده

ترجمه میرزاحیب اصفهانی در نسخه فیلات

«ریکایان پیشاپیش دوان بودند و یساولان با کلاها و گرزهای مخصوص از چپ و راست «برو، برو، کور باش، دور باش» گویان مردم را به شدت به دور می‌راندند [...] در عقب فراشان گروهی غاشیبه‌دوش و یدک‌کش روان بود» (موریه، ۱۳۴۸: ۱۳۸).

«ریکایان پیشاپیش دوان، یساولان با کلاه و گرزهای مخصوص از چپ و راست مشغول برو برو و دورباش. [...] بعد از فراشان، گروهی غاشیبه‌دوش، یدک‌کش» (موریه، ۱۹۰۵: ۱۶۸).

در این مثال، نه تنها «ریکایان» و «یساولان» تغییر نکرده، بلکه «غاشیبه» و «یدک‌کش» نیز به همان شکل در متن حفظ شده‌اند. جمالزاده آنجا که نثر میرزاحیب به اوج می‌رسد، خواه در ایجاز و خواه در اطنا، تغییرات چندانی در متن ایجاد نمی‌کند (موریه، ۱۹۰۵: ۲۹). او نیز به لفظ‌پردازی و بازی با واژگان علاقه‌مند است، ولی فقط به معادل‌سازی یا افزودن عبارات اکتفا می‌کند (موریه، ۱۳۴۸: ۲۳).

۲.۲.۳. جمله

تمام تغییرات متن در بستر جمله ایجاد می‌شود. جمالزاده جمله‌های بی‌شماری را به منظور تحلیل، تفسیر یا توضیح مفاهیم به متن افزوده است. افزودن جمله‌ها به متن با هدف شاخ‌وبرگ‌دادن به داستان و هم‌فهم‌کردن زبان اثر است. در واقع، ساختار داستانی نثر میرزاحیب کمبودی ندارد که برای پرکردن آن فضای خالی، به افزودن جمله‌های متعدد نیاز باشد. باین حال، جمالزاده با استفاده از زبان رایج عصر خود، ضرب‌المثل‌های متعددی را در متن می‌گنجاند تا عامیانه‌بودن کلام شخصیت‌ها تشخص بیشتری یابد و زبان نوشته به سمتی پیش برود که همه مردم بتوانند آن را بفهمند و از اینکه در این میان نثر ساده و موجز میرزاحیب تغییر شکل دهد یا از بین برود، ابایی ندارد:

ترجمه میرزا حبیب اصفهانی در نسخه فیلات	بازنویسی و تغییرات جمالزاده
«مردی است حراف و عراف، در چاپلوسی و ریشخندی استاد. این قدر دروغ می‌گوید و امر را مشتبه می‌کند که پادشاه او را از همه بیشتر دوست دارد» (موریه، ۱۹۰۵: ۴۶۲).	«مردی است حراف و عراف و در چاپلوسی و ریشخند و خوشامدگویی استاد. از بس دروغ به قالب می‌زند و گریه را سمور می‌نماید، قاپ شاه را در دیده و خود را سوگلی کرده است» (موریه، ۱۳۴۸: ۳۸۲).

تغییر ساخت و تبدیل جمله‌های گذرا و ناگذر به یکدیگر از مشهودترین تغییراتی است که جمالزاده در نثر میرزا حبیب به وجود آورده است. در مثال زیر علاوه بر تبدیل فعل جمله، جابه‌جایی اجزای کلام در جمله دوم نیز تصویری متفاوت با گفته میرزا حبیب ترسیم کرده است:

ترجمه میرزا حبیب اصفهانی در نسخه فیلات	بازنویسی و تغییرات جمالزاده
«ما در آنجا ماندیم و سایر هم‌دردان و همراهان را دوردست‌تر از ما در میان قبایل پراکنده ساختند» (موریه، ۱۹۰۵: ۱۸).	«ما را در همان‌جا نگاه داشتند ولی سایر هم‌دردان و همراهان را در میان قبایل دوردست پراکنده ساختند» (موریه، ۱۳۴۸: ۱۴).

تغییر در بازنشر سرگذشت حاجی‌بابا فقط در نثر ایجاد نشده، بلکه اشعار موجود در متن نیز دست‌کاری شده‌اند. گاه یک بیت کامل به متن افزوده؛ گفتار چهارم (همان، ۲۰)، گفتار چهارم (همان، ۱۹۰) و گفتار هفتادوششم (همان، ۳۶۹) و گاه نیز مصرعی به بیت تبدیل شده است:

ترجمه میرزا حبیب اصفهانی در نسخه فیلات	بازنویسی و تغییرات جمالزاده
«با توکل تمام دل به همراهی‌اش سپرد و می‌گفت: مصراع «چه باک از موج بحر آن را که باشد نوح کشتیبان؟» (موریه، ۱۹۰۵: ۱۱)	«با توکل تمام دل به همراهی‌اش سپرد و گفت: چه باک از موج بحر آن را که باشد نوح کشتیبان/چه بیم از ترکمن با چاوشی چون رستم دستان ^۱ » (موریه، ۱۳۴۸: ۹).

مصرع دوم^{۱۱} را جمالزاده با نگاهی طنزآمیز^{۱۲} به متن افزوده و در دست‌نوشته میرزا حبیب و چاپ فیلات وجود ندارد.

افزوده‌ها و معادل‌سازی‌های جمالزاده دستور زبان و شیوه بیان میرزا حبیب را به حاشیه رانده و در بیشتر موارد تشخص و تمایز زبانی و بیانی آن را مخدوش کرده است. درازنویسی‌ها متن را به فهم عوام نزدیک، ولی از سلیقه و پسند خواص دور کرده است (موریه، ۱۳۴۸: ۲۵).

۳.۲. جابه‌جایی اجزای کلام

جابه‌جایی اجزای کلام از دیگر روش‌هایی است که در بازنشر سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی تغییر ایجاد کرده است. در این شیوه، جمله یا اجزای آن جابه‌جا می‌شود تا ساخت و بافت کلام نو شود و به زبان عصر جمالزاده نزدیک گردد. او گاهی فقط یک واژه را جابه‌جا می‌کند. فاعل و مفعول در جمله زیر به سیاق امروزی در جای خود قرار گرفته‌اند:

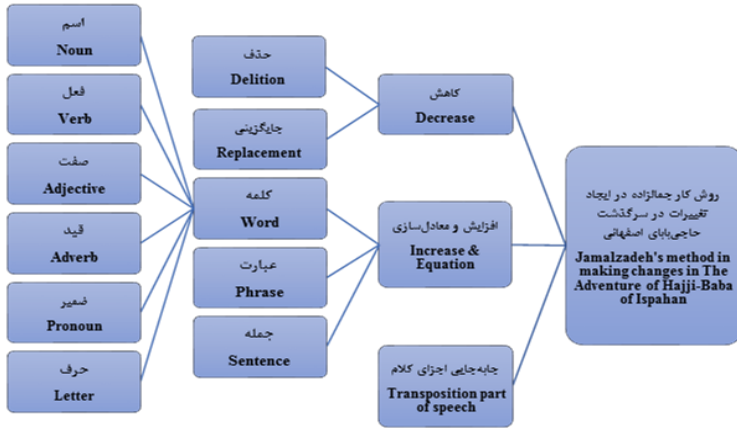
ترجمه میرزا حبیب اصفهانی در نسخه فیلات	بازنویسی و تغییرات جمالزاده
«میرزا فیروز را پادشاه با کمال الثفات پذیرفته، از جواب‌هایش به مسائل مهمه اروپا به غایت ممنون گردید» (موریه، ۱۹۰۵: ۴۴۹).	«پادشاه میرزا فیروز را در کمال الثفات پذیرفت و از جواب‌هایی که به مسائل مهم اروپا داد اظهار رضایت نمود» (موریه، ۱۳۴۸: ۳۷۰).
ترجمه میرزا حبیب اصفهانی در نسخه فیلات	بازنویسی و تغییرات جمالزاده
«تکلیفی به ازین به من نمی‌توانست کرد که از ترکان و از شهرشان سیر، هر وقت شکرلب به خاطر می‌آمد از تلخ‌کامی خودداری نمی‌توانستم» (موریه، ۱۹۰۵: ۴۴۴-۴۴۵).	«برای چون من آدمی که از ترک‌ها و دیارشان سیر و بیزار شده بودم ازین بهتر تکلیفی امکان‌پذیر نبود. هر وقت به یاد شکرلب می‌افتادم کامم تلخ می‌گردید» (موریه، ۱۳۴۸: ۳۶۶).

علاوه بر اینکه جمله دو طرف حرف ربط جابه‌جا شده، جمله پایانی نیز در پاراگرافی جداگانه آمده و ربط و انسجام آن با جمله قبل نادیده گرفته شده است.

۳. نتیجه‌گیری

زبان ترجمه سرگذشت حاجی بابای اصفهانی در بازنشر جمالزاده به سمت زبان امروز پیش رفته است. ناتوانی جمالزاده در تفکیک دو حوزه پژوهش و نویسندگی و غلبه عنصر نویسندگی بر وجه پژوهشی را می‌توان از دلایل ایجاد تغییر در بازنشر اثر دانست. درست است که جمالزاده در نوسازی عبارات کهنه و تغییر صرف و نحو جمله‌ها از روش علمی بهره نبرده و تجدیدنظر و تغییر در نثر میرزا حبیب با هیچ‌یک از اصطلاحات فنی و اصول علمی تصحیح انتقادی سنخیت ندارد، اما تغییرات ایجاد شده در بازنشر اثر دو هدف اساسی را دنبال می‌کند:

۱. نثر امروزی و قابل فهم شود و متن ترجمه سرگذشت حاجی بابا را مخاطبان بیشتری ببینند و بخوانند. طبع آزمایی جمالزاده در بازنشر اثر نیز در پی تحقق دموکراسی ادبی او در مقدمه یکی بود و یکی نبود و قابل فهم شدن متن برای تمام اقشار جامعه صورت گرفته است. ۲.
- افزایش جنبه‌های داستانی اثر و میل جمالزاده به داستان‌نویسی که با تغییر زاویه دید و راوی در متن ایجاد شده است. او با هدف نوسازی زبان و نزدیک کردن متن به فهم عوام، آگاهانه مطالبی را حذف، جایگزین، اضافه یا جابه‌جا می‌کند:

تجدیدنظر در متن در موارد زیادی فقط از سر تنفن و طبع‌آزمایی انجام شده است و برآیند آن، برهم‌خوردن ساختار زیبایی‌شناختی اثر است. روش‌های سه‌گانه بالا به یک نسبت در متن استفاده نشده‌اند. کاهش بیشتر از طریق جایگزینی مطالب انجام می‌شود تا حذف. بیشترین تغییرات از طریق افزودن یا جابه‌جایی انواع کلمه، عبارت و جمله در متن ایجاد می‌شود. این تغییرات زبانی لحن طنز، فضای داستانی و سیر روایت سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی را به شدت تحت تأثیر قرار می‌دهد، تاجایی‌که ساختار نثر و نوع روایتگری میرزا حبیب، که به‌ویژه در فضا سازی، گفت‌وگو و توصیف به ساختار نمایش‌نامه نزدیک می‌شود، با تغییرات جمالزاده، صبغه داستانی بیشتری می‌یابد. هدف اصلی جمالزاده از این تجدیدنظر، در یک نگاه کلی، نزدیک‌کردن زبان و محتوای اثر به فهم عوام از طریق افزایش ظرفیت داستانی آن است تا دیدگاه دموکراتیک او در درک متن محقق شود.

پی‌نوشت

۱. در پژوهش حاضر، استفاده از اصطلاح «بازنشر» در این پرسش ریشه دارد: فعالیت جمالزاده در چاپ این اثر را تحت چه عنوانی می‌توان جای داد؟ آیا بر مبنای عنوان روی جلد، «تصحیح» است یا با توجه به مقدمه و دیگر مواضع باید آن را «تجدیدنظر» و «تهذیب، تصحیح و تنقیح» دانست؟ (جمالزاده، ۱۳۴۸: پنج؛ جمالزاده، ۱۳۸۸: ۱۰۳). استفاده از واژه تصحیح خالی از اشکال نیست؛ زیرا تصحیح متن عبارت است از «به‌حاصل‌آوردن نسخه‌ای از اثری که بر اساس عرض‌دادن و مقابله‌کردن نسخه‌های خطی معتبر و موثق آن اثر فراهم آمده باشد؛ به‌طوری‌که نسخه مذکور چه از جهت مفهوم و معنی و چه از بابت لفظ و صورت عین نخستین نسخه‌ای باشد که مؤلف عرضه داشته است» (مایله‌روی، ۱۳۷۹: ۴۲۷). جمالزاده، علی‌رغم استفاده از نسخه فیلات و دسترسی به

میکروفیلم دستنویس میرزا حبیب اصفهانی، تغییرات گسترده‌ای در زبان اثر ایجاد کرده که آن را از شکل اولیه دور ساخته است؛ به نحوی که دیگر عنوان‌های یادشده بر فعالیت او صدق نمی‌کند.

۲. با این حال، متن جمالزاده نیز خالی از اشتباه نیست. مثلاً در فهرست مطالب «حدیث وصل جانان و لقمه‌سازی حاجی‌بابا» آمده (موریه، ۱۳۴۸: دو) که شکل صحیح آن «ملاقات عاشق و معشوق بار دیگر و نغمه‌سازی حاجی‌بابا» است (موریه، ۱۹۰۵: ii). این قبیل اشتباهات در ویرایش و چاپ مجدد این اثر برطرف شده است (موریه، ۱۳۹۸: ۶).

۳. مطابقت با اصل انگلیسی نامحتمل می‌نماید؛ زیرا جمالزاده در نام‌های که به زریاب خوبی می‌نویسد تصریح می‌کند که بر انگلیسی تسلط ندارد: «استدعای مخصوص دارم که سلام بسیار خالصانه و ارادتمندی حقیر را خدمت حضرت آقای استاد کامشاد برسانید. قسمت کتاب بسیار مفید و جامع و عمیق ایشان را به زبان انگلیسی درباره نثر کنونی در ادبیات فارسی را دادم برایم ترجمه کردند و خواندم» (کامشاد، ۱۳۹۵: ۱۶۲). علاوه بر این، در مقدمه چاپ حاجی‌بابای اصفهانی نیز برای مقابله متن فرانسه و انگلیسی اثر از آقای هندسی تشکر می‌کند که تلویحاً گویای تسلط نداشتن جمالزاده بر زبان انگلیسی است (جمالزاده، ۱۳۴۸: نوزده).

۴. مجتبی مینوی و جمالزاده درباره مؤلف سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی مکاتباتی داشته‌اند و پیش از آنکه مینوی میکروفیلم نسخه دستنویس میرزا حبیب اصفهانی را برای جمالزاده بفرستد نیز درباره میرزا حبیب از طریق نامه تبادل نظرهایی کرده بودند (جمالزاده، ۱۳۴۸: هجده).

۵. فاکسیمیل اصطلاحی فرانسوی است و چاپ کتاب به شیوه «سخنبرگردان، گراوری، لوحی، تصویری یا به اصطلاح معروف عکسی» است (مطلبی کاشانی، ۱۳۷۹: ۹۱). گراوری و فاکسیمیل را اغلب معادل یکدیگر به کار می‌برند و منظور از آن عکس، نقشه یا نوشته‌ای است که با «دستگاه مخصوص شبیه دستگاه عکاسی در روی فلز مخصوص عکس برداری می‌شود برای چاپ کردن روی کاغذ» (عمید، ۱۳۷۹: ۱۶۷۸).

۶. نقد و تصحیح متون پس از اختراع فن چاپ چهار مرحله را پشت سر گذاشت: ۱. دوره چاپ‌های متعدد؛ ۲. دوره چاپ‌های انتقادی یا منقح؛ ۳. دوره چاپ نهایی؛ ۴. دوره نقد ادبی (نیکوبخت و رنجبران، ۱۳۷۸: ۱۳۲). روش کار جمالزاده در بازنشر سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی در هیچ‌یک از این مراحل جای نمی‌گیرد.

۷. علی‌رغم کوشش بسیار، اثری از نسخه دستنویس شیخ احمد روحی که مبنای چاپ فیلات بود به دست نیامد؛ بنابراین، نمی‌توان با قطعیت مشخص کرد که تفاوت نسخه‌های فیلات و دستنویس میرزا حبیب از جانب شیخ احمد روحی ایجاد شده است یا فیلات.

8. “Dans tout autre moment, je me serais trouvé heu reux de le voir et de l’entretenir, parce qu’ayant vécu très - long - temps en Perse,” (Moreir, 1824: XXI).

۹. از این نمونه افتادگی‌ها و اشکالات تاپپی در بازنشر جمالزاده زیاد دیده می‌شود که در چاپ اخیر آن در انتشارات امیرکبیر ویرایش شده است.

۱۰. در چاپ جدید بازنشر جمالزاده به‌هم‌ریختگی مصراع دوم کاملاً مشهود است: «چه باک از موج بحر آن را که باشد نوح کشتیان/ چه بیم از ترکمن با چاووش چون رستم دستان» (موریه، ۱۳۹۸: ۵۷).

۱۱. مصراع نخست از دیباچه گلستان سعدی است (ر.ک: خزائی، ۱۳۴۴: ۱۰۲).

۱۲. طنز در دوره بیست‌ساله انقلاب مشروطه تماماً سیاسی و هجوآمیز نیست. از میان نویسندگان این دوره، به‌ویژه طنز جمالزاده «گرچه گاهی و درواقع خیلی به‌ندرت، کلمات و عبارات نسبتاً رکیک در آن دیده می‌شود، مستهجن نیست و به‌طریق اولی، تهمت و ناسزا در آن دیده نمی‌شود» (حسینی، ۱۳۹۷: ۷۹).

منابع

- امامی، کریم (۱۳۷۵). *از پست و بلند ترجمه: هفت مقاله*. تهران: نیلوفر/زمینه.
- بالایی، کریستف، و میشل کویی‌پرس (۱۳۶۶). *سرچشمه‌های داستان کوتاه فارسی*. ترجمه احمد کریمی حکاک. تهران: پایپروس.
- جمالزاده، سیدمحمدعلی (۱۳۴۵). *خلقیات ما ایرانیان*. تهران: کتاب‌فروشی فروغی.
- جمالزاده، سیدمحمدعلی (۱۳۴۸). *دیباچه*. در: *سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی*. اثر جیمز موریه، تصحیح سیدمحمدعلی جمالزاده. تهران: امیرکبیر.
- جمالزاده، سیدمحمدعلی (۱۳۵۷). *قنبرعلی*. تهران: جاویدان.
- جمالزاده، سیدمحمدعلی (۱۳۶۲). *حاجی‌بابای اصفهانی/آینده*. سال نهم. شماره ۳ و ۴: ۲۵۳-۲۵۷.
- جمالزاده، سیدمحمدعلی (۱۳۷۸). *خاطرات سیدمحمدعلی جمالزاده*. تهران: سخن/شهاب ثاقب.
- جمالزاده، سیدمحمدعلی (۱۳۸۴). *یکی بود و یکی نبود*. به‌کوشش علی‌دهباشی. تهران: سخن.
- جمالزاده، سیدمحمدعلی (۱۳۸۷). *نامه‌های جمالزاده در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*. به‌کوشش سوسن اصیلی. تهران: سخن.
- جمالزاده، سیدمحمدعلی (۱۳۸۸). *نامه‌های ژنو؛ از سیدمحمدعلی جمالزاده به ایرج افشار*. با همکاری محمد افشین‌وفایی و شهریار شاهین‌وفایی. تهران: سخن.
- حسینی، میرهادی (۱۳۹۷). *طنزپردازان مشروطه‌خواه؛ معماران تاریخ ایران جدید*. زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی. سال بیست‌وششم. شماره ۸۴: ۷۳-۹۶.
- خزائلی، محمد (۱۳۴۴). *شرح گلستان*. تهران: علمی.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*. جلد پنجم (تبوش-چاقچور). زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی. تهران: دانشگاه تهران.
- دهقانیان، جواد؛ جمالی، صدیقه (۱۳۹۸). *ردپای سعدی شیرازی در سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی*. شیراز: نوید شیراز.
- رائین، اسماعیل (۱۳۴۰). *جمالزاده و حاجی‌بابا؛ کتاب حاجی‌بابای اصفهانی را که سراپا فحش به ایران است می‌خواهند دوباره چاپ کنند*. تهران: مصور. شماره ۹۴۶: ۷.
- رائین، اسماعیل (بی‌تا). *جمالزاده و کتاب حاجی‌بابا*. تهران: مصور. شماره ۹۵۴: ۲۰ و ۴۰.

رحیم‌لو، یوسف (۱۳۵۱). پیشگفتار. در: سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی در ایران، با معانی لغات مشکله. اثر جیمز موریه. تبریز: حقیقت.

عمید، حسن (۱۳۷۹). فرهنگ فارسی عمید. جلد دوم. تهران: امیرکبیر.

کامشاد، حسن (۱۳۹۵). حدیث نفس: خاطرات رسته از فراموشی. متن کامل جلد ۱ و ۲. تهران: نی.
مایل هروی، نجیب (۱۳۷۹). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی. تهران: مجلس.
مدرس صادقی، جعفر (۱۳۷۹ الف). سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی و داستان‌نویسی امروز. کتاب ماه ادبیات و فلسفه. شماره ۳۳: ۴-۹.

مدرس صادقی، جعفر (۱۳۷۹ ب). مقدمه. در: سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی. اثر جیمز موریه. ترجمه میرزاحیب اصفهانی از حاجی‌بابای موریه. تهران: مرکز.

مطلبی کاشانی، نادر (۱۳۷۹). نسخه‌برگردان‌های متون علمی چاپ ایران. نامه بهارستان. سال اول. شماره ۲. دفتر دوم: ۹۱-۱۰۰.

موریه، جیمز (۱۹۰۵). ترجمه سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی از انگلیسی به فارسی. اثر خامه شیخ احمد روحی. به اهتمام میجر دی. سی. فلات. کلکته: بیتست مشن پریس.

موریه، جیمز (۱۳۴۸). سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی. تصحیح سیدمحمدعلی جمالزاده. تهران: امیرکبیر.
موریه، جیمز (۱۳۵۱). سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی در ایران با معانی لغات مشکله. به کوشش یوسف رحیم‌لو. تبریز: حقیقت.

موریه، جیمز (۱۳۷۹). سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی. ترجمه میرزاحیب اصفهانی از حاجی‌بابای موریه. ویرایش جعفر مدرس صادقی. تهران: مرکز.

موریه، جیمز (۱۳۹۸). سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی. ترجمه میرزاحیب اصفهانی. تصحیح سیدمحمدعلی جمالزاده. تهران: امیرکبیر.

میلانی، عباس (۱۳۶۹). مجله کاوه و مسئله تجدد. ایران‌شناسی. سال دوم. شماره ۷: ۵۰۴-۵۱۹.
نیکوبخت، ناصر؛ رنجبران، عباس (۱۳۷۸). نقد و تحلیل شیوه سعید نفیسی در تصحیح متون ادبی کلاسیک فارسی. زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی. شماره ۶۰: ۱۳۱-۱۵۳.

Morier, J. J. (1824). *Hajji Baba*. Traduit De L'anglais Par Le Traducteur Des Romans De Sir Walter Scott. Orné De Quatre Jolies Gravures. Tome Premier. Paris: Haut - Coeur Et Gayet Jeune.

References in Persian

Amid, Hassan (2000). *Amid Persian Dictionary*. Two-volume Series. Second Volume. Tehrān: Amir Kabir [In Persian]

- Balaÿ, Christophe; Cuypers, Michel (1987). *The Sources of Persian Short Stories*. Trans by Ahmad Karimi Hakkāk. Tehrān: Pāpirus [In Persian]
- Dehghāniān, Javād; Jamāli, Sedigheh (2019). *Sa'adi's Trace on The Adventure of Haji-Baba of Ispahan*. Shirāz: Navid-e Shirāz [In Persian]
- Emāmi, Karim (1996). *Seven Articles about Ups and Downs of Translation*. Tehrān: Nilufar/ Zamineh [In Persian]
- Hosseini, Mir Hādī (2018). Constitutional Satirists; Architects of the Modern Irān. *Persian Language and Literaturof Khārazmi University*. 84: 73-96 [In Persian]
- Jamālzadeh, Seyyed Mohammad Ali (1966). *The Irānian Tempers*. Tehrān: Foroughi Bookstore. [In Persian]
- Jamālzādeh, Sayyed Mohammad Ali (1978). *Ganbar Ali*. Tehrān: Jāvidān [In Persian]
- Jamālzādeh, Seyyed Mohammad Ali (1983). Hāji-Bābā of Ispahān, *Āyandeh*, 9(3&4): 253-257 [In Persian]
- Jamālzādeh, Seyyed Mohammad Ali (1999). *Sayyed Mohammad Ali Jamālzādeh's Memoirs*. Tehrān: Sokhan; Shahāb-e-Sāqeb [In Persian]
- Jamālzādeh, Seyyed Mohammad Ali (2005). *Yeki bood Yeki Nabood (Once Upon a Time)*. By Ali Dehbāshi. Tehrān: Sokhan [In Persian]
- Jamālzādeh, Seyyed Mohammad Ali (2008). *Jamālzādeh's Letters in Central Library of Tehrān University*. By Susan Asily. Tehrān: Sokhan [In Persian]
- Jamālzādeh, Seyyed Mohammad Ali (2009). *Jamālzādeh's Letters from Geneva to Iraj Afshār*. By Mohammad Afshin Vafāyee in Association with Sh. Shāhin Vafāyee. Tehrān: Sokhan [In Persian]
- Kāmshād, Hassan (2016). *Not Forgotten Memories*. Full Text, Volumes 1&2. Tehrān: Ney [In Persian]
- Khazā'eli, Mohammad (1965). *The Description of Golestān*. Tehrān: Elmi [In Persian]
- Māyel Heravi, Najib (2000). *A Study on Prescription and Critical Correction of Manuscripts*. Tehrān: Library, Museum and Document Center of Islamic Council Assembly [In Persian]
- Milāni, Abbās (1990). Kāveh Magazine and Modernity, *Irānshenāsi*. 2(7): 504-519 [In Persian]
- Modarres Sādeghi, Ja'afar (2000a). The Adventure of Hāji-Bābā of Ispahān and Iranian Modern Fiction, *The Book of Month: Literature and Philosophy*. 23: 4-9 [In Persian]

- Modarres Sādeghi, Ja'afar (2000b). Preface. Inserted in: *The Adventure of Hāji-Bābā of Ispahān*. Author: J. J. Morier. Trans by Mirzā Habib Isfahāni. Trans from Moreir's Book, Edited by Ja'afar Modarres Sādeghi. Tehrān: Markaz [In Persian]
- Morier, J. J. (1905). *The Adventure of Hāji-Bābā of Ispahān*. Trans from English into Persian. by Hāji Sheikh Ahmad Kermāni, Edited with Notes: Major D. C. Phillott. Calcutta: Baptist Mission Press [In Persian]
- Morier, J. J. (1969). *The Adventure of Hāji-Bābā of Ispahān*. by Mohammad Ali Jamālzādeh. Tehrān: Amir Kabir [In Persian]
- Morier, J. J. (1972). *The Adventure of Hāji-Bābā of Ispahān in Irān, Include of Meaning of Difficult Words*. by Yusef Rahimloo. Tabriz: Haqiqat [In Persian]
- Morier, J. J. (2000). *The Adventure of Haji-Baba of Ispahan*. Trans by Mirzā Habib Isfahāni. Trans from Moreir's Book. Edited by Ja'afar Modarres Sādeghi. Tehrān: Markaz [In Persian]
- Morier, J. J. (2019). *The Adventure of Haji-Baba of Ispahan*. Trans by Mirzā Habib Isfahāni. by Mohammad Ali Jamālzādeh. Edited by Amir Hossein Qāne'ei. Tehrān: Amir Kabir [In Persian]
- Motallebi Kāshāni, Nāder (2000). Iranian Scientific Texts Facsimile, *Nāme-y Bahārestān*. 1(2): 91-100 [In Persian]
- Nikoobakht, Nāser and Abbās Ranjbarān (2008). A Study on Saeed nafisi's Method on Correcting Classical Persian Literary Texts, *Half-yearly Persian Language and Literature*, Khārazmi University. 84: 73-96. [In Persian]
- Rāeen, Ismāeīl (1961). Jamālzādeh and Hāji-Bābā; They Want to Reprint The Adventure of Hāji-Bābā of Ispahān Which Insults Irān. *Tehrān Mosavar*. Friday October 20th 1961. 946: 7 [In Persian]
- Rāeen, Ismāeīl (N.D). Jamālzādeh and Hāji-Bābā. *Tehrān Mosavar*. 954: 20 and 40 [In Persian]
- Rahimloo, Yusef (1972). Preface. Inserted in: *The Adventure of Hāji-Bābā of Ispahān in Irān, Include of Meaning of Difficult Words*. Author: J. J. Morier. by Yusef Rahimloo. Tabriz: Haqiqat [In Persian]